

DE VRIJE WIL EN DE VERMIJDBAARHEID, VERWIJTBAARHEID EN VERWIJDERBAARHEID VAN HET KWAAD¹

door Pouwel Slurink

Men zegt dat de mens een vrije wil heeft in tegenstelling tot het dier. 'Het' dier kan een amoebe, een olifant of een orang-oetan zijn, maar het overstijgt zijn aandriften niet door het maken van redelijke overwegingen en het vervolgens in vrijheid kunnen kiezen van het goede. Sommige mensen zijn ook niet toerekeningsvatbaar (zegt men), andere kiezen echter in vrijheid het kwade en nog weer anderen kiezen het goede en scoren aldus een hoeveelheid zedelijke verdienste. Zolang je Rede werkt, werkt je vrijheid en ben je toerekeningsvatbaar voor je daden.

Men neemt ook dikwijls aan dat de activiteit van de Rede zelf niet gedetermineerd wordt door natuurlijke causale processen. Als dit wel zo was, zou men zich immers kunnen beroepen op deze natuurlijke oorzaken. Augustinus betoogt zo dat twee identieke mannen onder identieke omstandigheden blootgesteld aan een identieke verleiding, toch kunnen verschillen in het al of niet zwichten. Er moet dus een mysterieuze extra oorzakelijkheid in het werk zijn die het lichaam van die mannen overstijgt. Als natuurlijke oorzaak is de keuze om verleid te worden een oorzaakloze oorzaak. De reeks van natuurlijke oorzaken wordt in het menselijk lijf als het ware ondergeschikt gemaakt aan het vrije willen dat aan het lijfelijke voorafgaat of erboven staat.

Een realistische opvatting van een denk-substantie die een causale invloed uitoefent op een ding-substantie heeft filosofen nogal wat kopzorgen bezorgd. In een bepaalde fase van de geschiedenis der wijsbegeerte koos men er daarom massaal voor om de wereld der dingen te relativiseren en ze als verschijningen op te vatten. In de ware wereld hollen wij allen al of niet achter een categorische imperatief aan en verwerven wij op deze wijze al of niet zedelijke verdienste. In de materiële wereld die wij om ons heen ervaren lijken onze keuzen causaal bepaald, maar deze wereld is slechts een uiterst consistente fantasmagorie die wij ten gevolge van onze beperkte verstandscategorieën weven in het tijdruimtelijk kader waarin wij nu eenmaal alles plaatsen ten gevolge van onze blindheid voor de ware wereld van zedelijke en redelijke strevende zielen.

De indeterministische theorie van de vrije wil verbindt ongelijksoortige denkers als Plato, Epicurus, Origenes, Augustinus, Pico della Mirandola, Kant en Sartre. Zij laat zich bijzonder gemakkelijk combineren met het christelijk geloof in een radicale veranderbaarheid van de wereld en werd in het christelijk tijdvak dan ook het standaardmodel, gebaseerd op disjuncties tussen drift en rede, lichaam en geest, rijk der natuur en rijk der vrijheid - tegenstellingen die in geseclariseerde vorm doorleefden in het verlichtingsgeloof in de vooruitgang. Zij liet zich heel wat moeilijker verenigen met de mechanistische fysica die in de zeventiende eeuw opkwam. Filosofen werden daarmee geconfronteerd met de vraag naar de verenigbaarheid van de mechanistische causaliteit en vrijheid. Zij stelden dikwijls ofwel de vrijheid, ofwel de natuurnoodzakelijkheid primair.

Filosofen die de vrijheid of de wil primair stelden vertoonden dikwijls een neiging de fysica via een epistemologische manoeuvre uit te schakelen. In onze eeuw bood de ontdekking van de

¹ Uit: W. van Dooren & T. Hoff (red.), 1993, *Aktueel Filosoferen*. Eburon: Delft, 268-272.

onzekerheid (of het onvermogen tegelijk plaats en impuls van een elementair deeltje te meten) een mogelijkheid een wetenschappelijk gefundeerd equivalent van Epicurus' zwerfende atomen te ontwikkelen. Het is echter de vraag of deze 'oplossing' niet neerkomt op een gelijkstelling van vrijheid met willekeur en of de tegenstelling tussen natuurnoodzakelijkheid en vrijheid zelf niet aangevochten dient te worden. Natuurnoodzakelijkheid, onvermijdelijkheid en voorspelbaarheid zijn nu eenmaal niet hetzelfde als dwang, zoals Hume en Stevenson aantoonde. Ons gedrag kan helemaal vanuit onszelf komen en toch tegelijkertijd een volstrekt causaal proces zijn. In het dagelijks leven voorspellen we ook voortdurend het gedrag van onze medemensen zonder hen als ledepoppen te beschouwen. In tegendeel, naarmate we iemand beter kennen, waarderen en liefhebben gaan we steeds verdergaand bouwen op predicties betreffende zijn of haar gedrag, zodat we tot uitspraken komen als 'Je kunt op hem rekenen', 'Dat kan hij niet gedaan hebben', 'Ik wist wel dat je dat zou doen' en 'Dat had ik niet van je verwacht'.

Het is van belang in te zien dat de vergelijking van een causaal universum met een simpel mechanisme als een klok en de vergelijking van een causaal georganiseerd organisme met een robot misleidend is, omdat klokken en robotten geen complexe groei-, gedrags- en denkprocessen ondergaan. Causale processen kunnen gestructureerd worden door complexe patronen, door informatie en door regels. Het denken kan beschouwd worden als een causaal proces waarin een organisme representaties of symbolen corresponderend met reële entiteiten zodanig manipuleert in zijn centrale informatieverwerkende zenuwcentrum dat het zich kan oriënteren en kan overleven. In gezonde individuen wordt het denken gestructureerd door denkwetten en een serie andere redelijke verwachtingen, omdat het anders tot een fantasmagorie zonder relatie tot de realiteit zou leiden - het zou ophouden een interactief proces te zijn op het rand- en raakvlak tussen ons en de wereld. Er is echter geen reden om dit interactief proces als niet-causaal te beschouwen.

Een basisidee achter het indeterminisme is echter het bestaan van schuld. Bij Plato, Origenes en Augustinus zien we het idee van de vrije wil ontstaan in de context van het geloof in een rechtvaardige wereldorde. Preëxistentiële lotskeuzen bepalen bij Plato en Origenes ons meer of minder gelukkig lot, onze vrije wil stelt ons in staat heil of verlossing te verdienen of waard te worden. Het kwaad is verwijtbaar, vermijdbaar en verwijderbaar. De vrije wil is het kernstuk van de theodicee. God schiep een smetloos Zijn, bedorven door de oerzonde. Aangetast door deze oerzonde verdienen wij ons lot in dit heropvoedingsgesticht (de wereld) en zijn wij bezig ons toekomstig lot te verdienen. Origenes voorziet dat de verlossing wellicht nooit definitief is omdat de zaligen met hun vrije wil altijd opnieuw een zonde kunnen begaan en dus opnieuw gekerkerd en beproefd moeten worden in een lijf en in een materiële wereld.

Maar het is de vraag of wij ooit voorafgaande aan ons lot onze specifieke *mindset* hebben gekozen en of we, zoals Sartre gelooft, onze eigen natuur als het ware *ex nihilo* kiezend vorm kunnen geven. Er moet toch in het begin iets geweest zijn dat koos en dat niet het één koos, maar het ander. Natuurlijk is het Zelf een emergent product van de interactie van ons lijf en haar fysieke en sociale omgeving. Maar er zou geen interactie zijn als wij niet bepaalde aangeboren kaders hadden die ons in staat stellen de wereld die ons overkomt op een bepaalde manier voelend, denkend en handelend tegemoet te treden. Het zou een beetje erg toevallig zijn als deze aangeboren kaders bij iedereen precies hetzelfde zouden zijn en als het verloop van de breinwereld interactie niet enigszins bepaald zou worden door dit soort kleine verschillen. Dat verklaart waarom de ene mens onder een bepaalde verleiding zwicht en de ander niet. Uiteraard zijn de verleidingen waaraan verschillende mensen blootstaan nooit erg vergelijkbaar, zodat we hieruit nooit te snel conclusies mogen trekken. Maar dikwijls willen we niet alleen weten wie

wat gedaan heeft, maar ook onder welke omstandigheden en onder invloed van welke ongelukkige jeugdervaringen, zodat we een precieze inschatting kunnen maken van zijn of haar verleidbaarheid.

De indeterministische theorie van de vrije wil kan deze obsessie niet erg goed verklaren. Als het vrije willen echt volkomen vrij zou zijn in de zin van niet gedetermineerd, dan zou een goed mens elke moment een slechte daad kunnen verrichten en een slecht mens elk moment een goede daad. Maar we willen weten wat voor een vlees we in de kuip hebben om iemands toekomstig gedrag enigszins te kunnen voorspellen. We willen met name weten of iemand een betrouwbare samenwerker is of niet en of we kunnen verwachten dat hij of zij ons uit vrije wil trouw zal blijven of niet. We willen iemands vrije wilskeuzen dus enigszins kunnen voorspellen op basis van zijn of haar karaktereigenschappen, die de neerslag vormen van zijn of haar brein-wereld interactie.

Ik stel voor de discussie rondom de vrije wil te verdiepen door een verdere inhoudelijke verdieping van het vrijheidsbegrip en door het uitwerken van een naturalistische theorie van de moraal. De compatibiliteit van vrijheid en natuurnoodzakelijkheid kan alleen een probleem zijn door een verkeerde analogie tussen veroorzaken en dwingen. Maar er is wel degelijk een probleem met betrekking tot de verenigbaarheid van anders-gekund-hebben en een causaal wereldbeeld. Als we ervan uitgaan dat de wereld enigszins ordelijk en begrijpelijk in elkaar zit en tot op zekere hoogte toegankelijk is voor onze wetenschap, dan zitten er vaste verbanden tussen oorzaken en gevolgen. We moeten er dus van uit gaan dat twee identieke mannen die onder dezelfde omstandigheden onder een identieke verleiding staan, nooit kunnen verschillen in hun keuzen. De gedragingen van Jezus Christus en Adolf Hitler waren gevolgen van hun lijf-wereld interacties en ook hun wilsdaden maakten deel uit van dit complexe proces. Zij hadden niet anders kunnen handelen.

Betekent dit dat ze niet verantwoordelijk waren voor hun daden? Nee. In de eerste plaats zijn wij denkende dieren die hun leven kiezend vorm geven binnen de context van een bepaalde cultuursamenwerking. Omdat onze brein-wereld interactie altijd bemiddeld wordt door deze cultuur zit er enorm veel ervaring achter elke daad. Een bepaald karakter belichaamt de serie trucs, technieken en strategieën die een cultuursamenwerker belichaamt ten gevolge van zijn aangeboren eigenschappen en zijn hyperpersoonlijke interactiegeschiedenis met het hem of haar omgevende milieu. Op basis van zijn of haar ervaringen stelt zo'n cultuursamenwerker voortdurend nieuwe plannen op.

Hoe het mogelijk is weten we niet, maar het blijkt dat dit een gedeeltelijk bewust proces is. De compromissen die mensen voortdurend uitdenken tussen hun natuurlijke behoeften en doelen en hun verankering in bepaalde cultuur komen voort uit een breinproces dat als functie heeft mogelijkheden af te tasten en dat werkt via bewustzijn, een soort evolutionaire dash-board of monitor. Het schijnt dat we mogelijkheden en feitelijkheden bewust moeten kunnen beleven om hun wenselijkheid exact te kunnen meten. Het bewustzijn is een soort complexe informatieverwerkende en beslissingen voorbereidende thermostaat waarin de cultuursamenwerker zijn positie in de wereld en in de groep bepaald en in een optimaal evenwicht houdt in relatie tot eigen doelen en groepsdoelen. Het bewustzijn is de manier waarop wij onze evolutionaire doelgerichtheid of teleonomie in stand houden (of niet).

Ons handelen ontspringt dus uit dit monitor-achtige randvlak tussen ons lijf en de wereld. Uitwendig vindt er in het brein niets anders plaats dan wat elektronisch onweer. Vanuit de cockpit van de overlevingsmachine (het ego) ziet het er echter anders uit. Omdat onze

monitoren onze biologische doelen aanwijzen en alle meters op ons dashboard onze fysiologische en sociale toestand meten hebben wij allerminst het gevoel dat wij stuurloos rondvliegen. Wij weten wat we willen en we kunnen complete registers met levenservaringen openslaan om onze strategieën aan te passen en te optimaliseren. In het woud van mogelijke koersen vinden we onze weg door hun wenselijkheid te meten op basis van inclinaties en ervaringen. Door middel van taal kunnen we met onze soortgenoten de gemeten waarden doorseinen en we kunnen ook onderhandelen over gemeenschappelijke doelen, zodat zich op onze monitoren ook de curves van bepaalde gedeelde doelen of zelfs groepsdoelen aftekenen.

En precies daarom worden wij door onze soortgenoten verantwoordelijk geacht voor onze daden. Binnen de context van de cultuursamenwerking, een complex reciprook altruïstische ‘samenzwering’ die een gemeenschappelijk bewerken van ons milieu in functie van die gedeelde doelen mogelijk maakt, bestaat altijd het risico van parasitisme. Een parasiet is een samenwerker die op een al of niet verkapte wijze een zodanige strategie volgt dat zijn of haar gedrag uiteindelijk meer ten koste dan ten bate van de gemeenschappelijke doelen gaat. De parasiet kan dit uitstekend zelf op zijn of haar monitor zien, maar tegelijkertijd signalen uitzenden die zijn of haar parasitaire strevingen verhullen door bijvoorbeeld lichtelijk vervormde curves van de groepsdoelen of van de eigen doelen door te seinen. Vanuit een andere cockpit lijkt verdere investering in de parasiet dan lonend terwijl de parasiet zelf wel beter weet.

Het toeschrijven van verantwoordelijkheid is zo belangrijk omdat het belangrijk is te weten hoe structureel bepaalde intenties in iemands persoonlijkheid verworteld zijn met het oog op de toekomstige samenwerking. Een squadron samen optrekkende overlevingsmachines moet elkaar in de gaten houden om een eventuele vermomde Heinkel onder de Spitfires gewaar te worden en meteen neer te schieten. Het concept van een indeterministische vrije wil dient ter rechtvaardiging van deze executie.

Er is echter een verschil tussen ‘iets op je monitor gezien hebben’ en ‘bepalen wat je op je monitor ziet’ of een bepaalde koers inslaan. Iemand die zich laakbaar gedraagt wist dat hij of zij iets onoorbaars deed, maar maakte ten gevolge van zijn of haar achtergrond een afweging waarin de gedeelde belangen lijden onder het eigen belang. Door middel van verwijten en straffen proberen we zijn toekomstige afwegingen te beïnvloeden met het oog op bepaalde groepsbelangen, maar met het toeschrijven van een ongedetermineerde vrije wil gaan we nog verder en proberen we een oersmet in hem te torpederen die nog dieper ligt dan genen en milieu.

Ik stel voor de indeterministische vrije wil te beschouwen als een demagogisch middel van een prekende partij dat als doel heeft het domein van het verwijtbare in de bepreekte partij op te rekken. Op zich is het idee van een vrije wil geen hersenschim, omdat wij bewust handelende wezens zijn die meerdere koersen kunnen kiezen. Maar de manier waarop het gebruikt is om mensen zelfs hun drijfveren te verwijten om daarmee God te rechtvaardigen (bij Plato en Origenes) of om mensen te laten geloven in hun oneindige maakbaarheid (in de verlichting en bij Sartre) gaat absoluut te ver. Het enige excuus voor God is dat hij niet bestaat en onze schepper, de natuurlijke selectie, heeft ons slechts een vrijheid gegunt die meestal de voortplantingskansen van onze voorouders vergrootte. Als er zoiets als vrijheid bestaat dan is dit geen vrijheid die haar eigen drijfveren kiest, maar slechts een die ze ordent in ontwerpen en levensplannen, die voortdurend aangepast moeten kunnen worden aan de context van een veranderende samenleving. Vrijheid zou een aanpassing aan de cultuur genoemd kunnen worden. Het is een vermogen, berustend op onze grote neocortex, onze eigen strategie steeds opnieuw te optimaliseren, maar geen vermogen het kwaad (of dat wat een meerderheid van de samenleving zo percipieert) definitief uit te bannen.

Daarmee is het een gammele, relatieve vrijheid, een vermogen om te kiezen ingebed in een serie natuurlijke aandriften, onderhevig aan de grillen van een complex cybernetisch wet-ware interactie-orgaan dat zijn kracht meer dan eens bewezen heeft, maar waarop helaas geen garantiebewijs zit en dat gemakkelijk stuk kan gaan. We kunnen alleen maar hopen dat de geschiedenis een proces is van de toename van vrijheid, zoals Hegel geloofde.

Deze onderzoeken werden gesteund door de Stichting voor Wijsgerig Onderzoek in Nederland (SWON), die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).